

PROBLEM RJEČNIKA JUŽNOSLAVENSKIH REDAKCIJA STAROSLAVENSKOG JEZIKA*

Vjekoslav ŠTEFANIĆ, Zagreb

U našoj domaćoj leksikografiji XIX—XX stoljeća mogu se opaziti neke praznine. Dok se je narodnom jeziku posvetila relativno veća pažnja, najstarijem periodu u kojem su jaki ostaci staroslavenskog jezika u novim redakcijama posvetila se slaba pažnja, tako da osim Daničićeva *Rječnika iz književnih starina srpskih* (1863—1864) koji je danas zastario i nepotpun, nismo dobili nikakvog solidnijeg rječnika. Za narodni jezik, poslije Vukova *Srpskog rječnika* zasnovan je (po Daničiću) veliki *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* što ga od 1880. do danas izdaje Jugoslavenska akademija u Zagrebu. To je u stvari historijski ili retrospektivni rječnik koji je obuhvatio jezičnu građu od najstarijih spomenika narodnog jezika pa do početka devetnaestog stoljeća. Iako u njemu nije postavljena čvrsta gornja granica ni u hronološkom kao ni u jezičnom pogledu, ipak je on iz spomenika XII—XV stoljeća učinio vrlo uzak izbor isključujući sve ono što nije bilo pisano narodnim nego tzv. crkvenoslavenskim jezikom. Drukčije se stvar nije ni mogla zamisliti. Ali, tako se nužno dogodilo da se iz ovog rječnika ne može pratiti ono pomaljanje i probijanje živog narodnog jezika kroz arhaične norme crkvenoslavenskog jezika od naših najstarijih crkvenoslavenskih spomenika, tj. od XI stoljeća pa dalje, a niti se može ocijeniti koliko je i na kojem je terenu naš jezik naslijedio baštinu ćirilometodskog leksika.

Na Rječnik Jugosl. akademije nadovezao se u novije doba *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, koji obuhvata građu XIX—XX stoljeća. Izdaje ga od 1959. Srpska akademija nauka. Tim djelom dobivamo moderno kompletiranje leksika našeg narodnog jezika i ujedno prikaz suvremene granice razvitka srpskohrvatskog jezika.

Ostaje nam još otvorena gornja granica razvitka našeg književnog jezika, a ona je u pravom smislu riječi otvorena prema staroslavenskom jeziku. Potreban nam je rječnik koji bi ispunio prazninu između rječnika klasičnog staroslavenskog jezika i rječnika mlađeg, narodnog jezika. To bi bio rječnik spomenika pisanih onim mješovitim, bastardnim i u neku ruku umjetnim jezikom koji teku od kraja XI pa do XV/XVI stoljeća. Tim — iako nejedinstvenim jezikom

*Čitano na Slavist. kongresu u Ljubljani 21. IX 1961.

— pisali su i Hrvati i Srbi i Makedonci i Bugari. Književnosti sviju ovih naroda nikle su na temeljima staroslavenske pa je i u jezičnom pogledu trebao da se odvije dugotrajan i specifičan proces emancipacije narodnih jezika. Taj proces treba fiksirati i u leksikografiji. Slična situacija je naravno i u Rusa, ali su oni u relativno boljem položaju, jer su ovaj jezični materijal kod njih kaptirali već A. Vostokov u *Slovaru* (g. 1858—61) i I. Sreznjevski u *Materijalima* (1890. g.).

Rad na jednom ovakvom rječniku za Južne Slavene bit će daleko olakšan imajući pri ruci s jedne strane rječnik tzv. kanonskih tekstova staroslavenskog jezika, a s druge strane rječnik narodnog jezika kasnijih spomenika.

Što se tiče rječnika staroslavenskog jezika, slavistima je dosad bio na raspolaganju uglavnom Miklošičev *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum* (1862—1865). No taj je rječnik u neku ruku i zamučivao pogled na jezične stadije, jer je obuhvatao izvore od XI do XVIII stoljeća sa vrlo različitim jezičnim redakcijama, a osim toga tada još najbolji kanonski spomenici nisu bili publicirani ni iskorišteni. No sada se i s te strane situacija znatno popravila. Više manje to što smo dobili mali priručni rječnik Sadnik-Aitzetmüllera (*Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, 1955) nego, što je mnogo važnije, od prošle godine izlazi u manjim svescima magistrarno djelo Československe akademije *Slovník jazyka staroslověnského* (1958) kojemu je glavni redaktor prof. Josef Kurz. Ovo djelo, može se reći, ispunja sva očekivanja slavista. Ono se osniva na iscrpno iskorištenoj građi iz onih spomenika za koje se pretpostavlja da su nastali u ćirilometodsko doba. Rječnik će dakle dostojno predstavljati leksik ćirilometodskog jezika, metodički odlično obrađen, a koristan za nas i po tome što se u njemu i mlađe jezične forme u glavama (natuknicama) normaliziraju po jezičnom kanonu starijih kodeksa.

U času kad je počeo izlaziti taj *Slovník Československe akademije* u Moskvi je na IV slavističkom kongresu dana inicijativa da se na širokoj slavenskoj osnovi pristupi izradbi jednog rječnika (thesuarusa) iz svih slavenskih književnih starina od prvih početaka pa do stvaranja književnosti na živim narodnim jezicima. Mislilo se dakle na popunjenje one praznine o kojoj je gore bilo govora. Izabrana je bila i posebna komisija kojoj je stavljeno u zadatak organiziranje takve akcije. U komisiju su — uz pročelnika prof. Kurza — izabrani pojedini predstavnici iz pojedinih slavenskih zemalja. Za Jugoslaviju izabrani su dr Pero Đorđić i autor ovog referata, a taj je izbor odobrio i Jugoslavenski slavistički komitet u Beogradu go-

dine 1960. No ta komisija nije se dosad sastala ni aktivizirala. Ovoga časa nije mi poznato da li se u drugim slavenskim zemljama pristupilo takvom poslu na vlastitu inicijativu.

No poslu je stvarno pristupio Staroslavenski institut u Zagrebu. Ovaj je Institut doduše već i prije moskovske inicijative — svjestan potrebe — g. 1950. započeo rad na jednom užem sektoru zamislivši isprva rječnik iz hrvatskoglagoljskih književnih starina. U tu svrhu bio je već ekscerpirao građu iz prvog štampanog glagoljskog Misala 1483, iz štampanog glagoljskog Brevijara 1493. i iz rukopisnog Novakova misala 1368. No nakon moskovskog zaključka i izlaska prvog sveska praškog Slovnika u Institutu je — nakon uzaludnog čekanja inicijative »odozgo« — stvar stavljena na nov kolosijek u načelnoj želji da se prilagodi i moskovskoj inicijativi i da se metodički nadoveže na rad praške redakcije Slovnika.

Pod rukovođenjem prof. dra Josipa Hamma i Vjekoslava Štefanića utvrđena su načela za ekscerpiranje i opća metoda rada te se pristupilo poslu još krajem 1959. U nedostatku općeg dogovora mi smo se oslonili na kratak pismeni kontakt s prof. Josefom Kurzom i na publicirane principe rada češke redakcije, a kad je već rad bio prilično uznapredovao, posjetio je Staroslavenski institut lično prof. Kurz i razgledao izvršen posao te ga odobrio. Naravno da smo morali — zbog specifičnosti našeg zadatka — da u nekim stvarima pođemo i neminovno svojim putem, ali smo imali uvijek u vidu mogućnost proširenja suradnje i na druge južnoslavenske centre, bilo to u pogledu rada kao i financiranja.

U stvari problemi su se ovako rješavali:

a) *opseg*. Principijelno se zasad morao plan postaviti na jugoslavensku bazu, puštajući za kasnije rješavanje problema uže suradnje s ruskim i bugarskim centrima. Prema tomu našem rječniku treba da se uzmu kao gradivo spomenici pisani prije naše renesansne književnosti, i to: 1. glagoljski spomenici — a) čakavskog i štokavskog područja, b) makedonski; 2. ćirilski spomenici — a) srpski, b) bosanski i poljički, c) makedonski; 3. neki hrvatskolatinički spomenici. Drugim riječima to su tekstovi: a) koje su Južni Slaveni naslijedili od staroslavenskog perioda i dalje ih adaptirali i b) novi tekstovi koji su nastali bilo prevođenjem bilo samostalnim stvaranjem u istom vremenskom razdoblju, tj. od XII do kraja XV stoljeća, ali su u njima prevladavala konzervativna shvaćanja o crkvenoslavenskom kao književnom jeziku. U svakom slučaju kriterij za izbor tekstova treba da se obazire na geografski i na hronološki kao i na tematski princip. Naravno da se prednost daje starijim i kvalitetnijim tekstovima.

Svjesni smo da će o ovoj tački biti još diskusije te nismo htjeli prejudicirati jednim spisom spomenika za ekscerpiranje prije nego se osnuje — kao što to predlažemo — jedna jugoslavenska komisija koja bi imala inicijativu, vršila koordinaciju i opći nadzor nad radom svih jugoslavenskih radnih grupa. Predviđamo naime da će se pored zagrebačke organizirati po jedna radna grupa u Novom Sadu (eventualno i u Beogradu) i jedna u Skopju. Dok se tako stvar ne organizira Staroslavenski institut nastavlja rad na ekscerpiranju hrvatsko-glagoljskih spomenika. U toku 1959—1961. organizirala se, instruirala i uvježbala u radu jedna grupa ekscerptora koji su po struci slavisti. Oni su dosad izvršili vrlo precizno ekscerpiranje ovih glagoljskih spomenika: 1. Najstarijeg pisanog misala iz prve četvrti XIV stoljeća (Vat. Illyr. 4) koji je uzet kao osnovni tekst svih misala, 2. Ročkog misala iz XV stoljeća, 3. Novakova misala iz 1368. i Ljubljanskog misala iz XV stoljeća.

Pored još nekih manjih odlomaka iz XII—XIII st. (među kojima su i Bečki listići) ove se godine zaključuje ekscerpiranje iz misalskih tekstova i neposredno se prelazi na brevijarske tekstove, od kojih je prvi na redu tzv. Brevijar Vida Omišljanina iz g. 1396. Zanimljivosti radi navodim da je dosad ekscerpirano oko 1100 originalnih listova (2200 strana), da je ispisano oko 140.000 što glavnih što kontrolnih listića i da je na tom materijalu nabrojeno oko 6.000 leksema.

b) *metoda*. Zamišljeni rječnik iz južnoslavenskih spomenika različitih jezičnih zona i različitih vremenskih perioda — kako je razumljivo — obuhvatit će vrlo raznorodan materijal i trebat će naći metodu kako bi se ta raznolikost svela pod zajedničke norme. Budući da se radi u osnovi o jezično i ortografski bitno različitim redakcijama, smatramo da nije moguće drugačije nego različitu građu staviti pod normalizovane glave ili natuknice koje bi odgovarale normama staroslavenskog jezika i ortografije. Kod tog normiranja dolazi najviše u obzir uzor praškog Slovnika, što naravno ne znači da ćemo se morati njega u svemu pridržavati. Svakako i o tom će trebati još diskutirati, premda mi normalizaciju provodimo već na ekscerptorskim listićima. Pod tako normiranom glavom (riječju) mora se naravno dati naša građa s potvrđama u njenoj izvornoj grafiji, i to u izboru iz različitog kraja, vremena i karaktera spomenika. Stoga se sada na listićima ispod normalizirane glave daje riječ u konkretnom obliku i zatim u cjelini ili ambijentu čitave rečenice.

U pogledu značenja riječi, ono će biti konačno dano istom u konačnoj obradbi rječnika, i predviđena će komisija odrediti u kojim će se jezicima dati to značenje. Zasad stojimo na gledištu da je

potrebno za svaki citat slavenskog teksta — ako je ikako moguće — dati na listiću odgovarajuće mjesto originala (grčkog, latinskog ili dr.) s kojeg se pretpostavlja da je odgovarajući tekst preveden. Nama je to u dosadašnjem radu bilo gotovo uvijek moguće. Iz tog se onda suponiranog originala daje odgovarajućoj slavenskoj riječi odgovarajuće latinsko ili grčko paralelno mjesto. Ne daje se dakle ekscerptoru da on iz jednog citata izvlači značenje riječi ni u kojem današnjem jeziku. Dobro naime lučimo *paralelno mjesto* od značenja riječi koje će se moći odrediti iz tekstova kad se bude imala čitava kartoteka listića jednog leksema. Onda će se istom moći dati i semantičko raščlanjivanje leksema.

Zamišljeni rječnik ne bi odgovorio svojem zadatku, kad bi se u njem jednostavno označio kodeks iz kojeg je riječ preuzeta. Ima mnogo kompilacija kodeksa kojima su tekstovi preuzeti iz različitih izvora, pa su im i jezični elementi disparatni. Da bi ti elementi mogli biti i u rječniku uočeni i klasificirani po svojoj provenijenciji, već se u stadiju ekscerpiranja mora utvrditi ne samo mjesto kodeksa iz kojeg je riječ preuzeta, nego je nužno utvrditi i izvor odakle je citat preuzet u kodeks (kao što je to bez velikih poteškoća moguće utvrditi za biblijska mjesta koja su tako česta u liturgijskim kodeksima). A budući da su baš liturgijske knjige sastavljene od vrlo različitih kategorija tekstova koji su eklektički i u različitim vremenima i iz različitih izvora preuzeti, potrebno je barem te kategorije označiti na listićima, npr. homilija, himan, legenda, antifon itd. Takvo će kategoriziranje izvora znatno pridonijeti valorizaciji pojedinih leksema.

Ovdje nije moguće iznositi sve detalje ovog posla. Samo napominjem npr. da se služimo ćirilskim pismom i u glavi (natuknici) kao i citiranju glagoljskih tekstova. Razumije se da vodimo računa o gramatičkom determiniranju oblika. Vodimo indeks stranih izvornih riječi koje su se kao paralelna mjesta našla za pojedine slavenske riječi — stvar od dragocjene koristi. Detalje u normalizaciji ortografije ne mogu ovdje navoditi, tek spominjem da se u nekim detaljima nismo mogli držati metode praškog Slovnika.

c) *organizacija i financiranje*. Kako je već rečeno, posao na Rječniku organizirao se u okviru Staroslavenskog instituta u Zagrebu. Tu su se izvršile pripreme u dogovorima i sastancima radnog kolektiva bilo u pogledu opsega, bilo u pogledu metode, organizacije i tehnike posla, a bilo je — kako je već rečeno — i kontakta s praškom redakcijom. Savjet za nauku i kulturu NRH spremno je prihvatio inicijativu Instituta te je sav dosadašnji rad na Rječniku

financirao iz svojih budžetskih sredstava. Nadali smo se da će se možda slična inicijativa pojaviti i u kojoj od ustanova NR Srbije ili Makedonije, možda i Bosne i Hercegovine. Kad se to nije dogodilo, a sve se više osjećala želja i potreba da se rad proširi i na druge centre (osobito za ćirilске tekstove), Staroslavenski institut je inicijativu sam potaknuo. Na poziv Instituta sastali su se na konferenciji 10. VII 1961. u Zagrebu profesori dr Pero Đorđić, prof. Filozofskog fakulteta u Novom Sadu (posebno kao član predviđenog komiteta), profesor Blaže Koneski sa Filozofskog fakulteta u Skopju, zatim prof. Josip Hamm, prof. Vjekoslav Štefanić i prof. Nevenka Linarić kao predstavnici Staroslavenskog instituta. Pošto su se pretresli ciljevi, metode i cjelokupan dosadašnji rad na Rječniku, koji je izvršen u Staroslavenskom institutu, doneseni su na toj konferenciji ovi zaključci: 1) da je potrebno bez odlaganja pristupiti zajedničkom radu na izradbi rječnika koji bi sadržavao nijanse južnoslavenskih redakcija crkvenoslavenskog jezika iz razdoblja od XI do kraja XV stoljeća; 2) da taj rad treba organizirati na saveznoj osnovi, tako da se radi ne samo u Zagrebu, nego i u Skopju i u Novom Sadu odnosno Beogradu; 3) da centar rada treba da ostane u Staroslavenskom institutu u Zagrebu s kojim bi radne jedinice iz ostalih centara bile u stalnom kontaktu; 4) da se u skladu sa saveznim karakterom posla čitav rad treba da dotira iz sredstava Saveznog fonda za naučni rad; 5) da se predloži Jugoslavenskom slavističkom komitetu da na svojem sastanku u Ljubljani a) izabere stalnu komisiju za Rječnik iz književnih starina hrvatskih, srpskih i makedonskih u koju bi ušli predstavnici Skopja, Beograda — Novog Sada i Zagreba, b) da komisiji dade mogućnost da se odmah konstituiru i izabere članove svojih radnih jedinica i da rasporede rad, c) da o tome obavijesti Međunarodni slavistički komitet u Sofiji i d) da poduzme sve što je potrebno da se za rad komisije osiguraju sredstva iz Saveznog savjeta i Saveznog fonda za naučni rad. Staroslavenskom institutu dan je zadatak da o tom svemu podnese Jugoslavenskom slavističkom komitetu odgovarajući prijedlog. Predvidjelo se da će Komisija, čim se konstituiru podnijeti Komitetu i preko njega Saveznom savjetu za naučni rad svoj radni plan i program. — Na ovom se sastanku pretresalo i pitanje suradnje i okvira predviđenog »thesaurusa« u pogledu ruskog i bugarskog udjela. No zaključci su o tome prepušteni daljnjoj diskusiji s tim da se zasad rad organizira na jugoslavenskoj osnovi. Što se tiče Slovenaca, pretpostavilo se da oni na ovom poslu neće sudjelovati zbog nestašice crkvenoslavenskih tekstova na njihovoj strani, a Frizinški odlomci ušli su već u praški Slovník.

d) *Prijedlozi Kongresu.* Na temelju svega izloženog preostaje mi da ovom skupu predložim da u načelu usvoji ove prijedloge što su potekli iz Staroslavenskog instituta u Zagrebu i da im dade izraza i u svojoj rezoluciji te preporučí Jugoslavenskom slavističkom komitetu da provede u djelo i predviđenu komisiju i posao koji joj je namijenjen bilo u pogledu organiziranja bilo u pogledu financiranja ovog važnog pothvata za jugoslavensku nauku.

Zusammenfassung

Dieses Referat wurde vom Autor auf dem Slavistischen Kongress in Ljubljana am 21. IX. 1961 vorgelesen. Zuerst wird der Zustand der kroatisch-serbischen Lexikographie gezeigt. Der Wortschatz der Volkssprache wurde im Wörterbuch der kroatisch-serbischen Sprache (»Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika«) welches seit langem von der Jugoslavischen Akademie in Zagreb herausgegeben wird, bis in das XIX Jahrhundert zusammengefasst. Indessen begann die Serbische Akademie der Wissenschaften im J. 1959 den Wortschatz des XIX—XX Jahrhunderts im Wörterbuch der serbo-kroatischen Sprache zu veröffentlichen. Es wäre notwendig das Wortmaterial der südslavischen Schriftdenkmäler des XII—XV (oder XVI) Jahrhunderts, welche auf der Tradition der altslavischen Sprache basieren, zu bearbeiten und dadurch sachlich und methodisch an die Lexik der »klassischen« altslavischen Sprache anzuknüpfen, welche seit 1958 die Tschechoslovakische Akademie unter dem Titel »Slovník jazyka staroslověnského« musterhaft herausgibt. Das Altslavische Institut (Staroslavenski institut) in Zagreb begann an solch einen Wörterbuch der kroatisch-glagolitischen Schriftdenkmäler zu arbeiten, noch bevor der Slavistenkongress in Moskau 1958 einen allgemein slavischen Thesaurus der Schriftdenkmäler zu vorbereiten beschloss. Nachdem wurde diese Arbeit vom Institut so systematisiert dass man sie später in den allgemeinen Thesaurus aufnehmen könnte. Zugleich gab er die Initiative für die gleiche Arbeitsweise in Beograd bzw. in Novi Sad und Skopje u. z. unter der Aufsicht einer Südslavischen Kommission. Das Kollektiv des Altslavischen Instituts hat bis jetzt hauptsächlich die glagolitischen Missale auf beinahe 140.000 Zettel exzerpiert und zwar im Wesentlichen nach der Methode des tschechischen Slovník. Das Kriterium für die Textauswahl muss sich auf geographische, chronologische und thematische Prinzipie begründen, aber das endgültige Textverzeichnis zum Exzerpieren wie auch die Grundsätze der definitiven Bearbeitung müssen einer gemeinsamen Kommission überlassen werden. Der Autor plädiert für die Gründung einer solchen Kommission innerhalb des Jugoslavischen slavistischen Komitäs.